

ONA TILI DARSLARIDA RANG – TUS BILDIRUVCHI SIFATLARNING ÕQUVCHILARGA ÕRGATISHNING AHAMIYATI VA XUSUSIYATI.

Bekmurodova Dilrabo Botirovna

Surxandaryo viloyati Muzrabot tumani

54-umumta'lim maktabi Ona tili va adabiyot

fani õqituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada rang bildiruvchi soʻzlar, rang-tus lugʻaviy guruhining tuzilish va maʼno xususiyatlari, rang bildiruvchi soʻzlar tub, yasama, qoʻshma, birikmali boʻlishi mumkinligi, qolaversa rang bildiruvchi soʻzlar morfologik usul bilan affikslar yordamida yasalishi haqida soʻz boradi.*

Kalit soʻzlar: *rang bildiruvchi soʻzlar, rang-tus lugʻaviy guruhi, affikslar, morfologik, tuzilish, maʼno.*

Qadimgi qabilalar tilidagi ranglarning nomlanishi rang nomlari ustida tekshirish ishlari olib boruvchi olimlarning diqqatini oʻziga jalb etadi. U olimlar juda koʻp rang bildiruvchi soʻzlarni tekshirib, natijada qora va qizil tuslargagina toʻgʻri nom berilganligini aniqlaganlar. Bu tuslar va ularning nomlarini yanglishtirish hodisalari ham kam uchraydi. Koʻp xalqlarda yashil va zangor tuslar uchun bir soʻz qoʻllanadi. Haqiqatan ham, ular bu tuslarni ikki turli ekanini anglab yetmasalar, uni bitta tus deb bilsalar kerak.

Umuman, rang bildiruvchi soʻzlar tilda paydo boʻlishi va rivojlanish masalalari umumiy taraqqiyot va uning bosqichlari bilan ham bogʻliqdir. Chunki baʼzi olimlarning taʼbiri bilan aytganda, inson dastlabki taraqqiyot davrlarida ranglarning eng ravshan, koʻzga yaqqol tashlanib turadiganlarinigina anglab ularga nom qoʻygan. Bu nom bilan esa bir qancha tuslar, hatto butun bir rang guruhlari atalavergan.

Rang-tus lugʻaviy guruhining tuzilish va maʼno xususiyatlariga koʻra ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Asliy yoki – tub rang bildiruvchi sifatlar.
2. Taqlidiy (qiyosiy) yoʻl bilan olingan yasama rang bildiruvchi sifatlar.

Asliy (tub rang-tus lugʻaviy guruhi – tub soʻzlar boʻlib, tom maʼnosi bilan faqat rangni anglatadi. Masalan, oq, qora, qizil, koʻk, sariq, zangor, yashil, pushti, qoʻngʻir, naformon, noranj, malla, boʻz kabilar. Bunday tub rang nomlari tarixan biror narsa-jism tusiga taqlid qilib olingan boʻlishi mumkin, lekin hozir bu soʻzlarning birinchi maʼnosi faqat ranglikni bildiradi.

Asliy rang-tus lug'avi guruhi o'zbek tili lug'at fondining eng qadimgi va asosiy so'zlaridan hisoblanadi. Bularning tildagi iste'mol faoliyati, leksik-semantik doirasining kengligi, so'z yasashga asos bo'lishi faolligi va grammatik-uslubiy xususiyatlar o'ziga xos xarakterga ega.

Sifatlarning daraja shakllari asosan tub rang-tus lug'aviy guruhi doirasida qo'llanadi. Ya'ni darajalanish ko'proq ana shu sifatlarga xos. Fonetik farqlarini hisobga olmaganda, bunday tub rang-tus lug'aviy guruhi turkiy, tillararo ham bir xillik kasb etadi. Tub rang-tus lug'avi guruhi frazeologizmlar tarkibiga ham chuqur singib ketgan.

Taqlidiy yo'l bilan yasalgan rang-tus lug'avi guruhi. Bunday so'zlar asliy rang bildiruvchi so'zlarga qaraganda katta o'rinni egallaydi. Taqlidiy yo'l bilan yaratishda rang-tus lug'avi guruhi tabiatdagi rangdor narsa-jismlar, ayniqsa o'simlik va gullar katta rolni o'ynaydi. Bu yerda S.S.Sahobiddinovning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinli. U o'zining «Происхождение узбекских названий растений» nomli maqolasida shunday yozadi: «Tabiatda rang guruhining eng katta boyligi o'simliklar olamiga mujassamlangan. O'simliklar rangga nihoyatda boy, rang-baranglik, ayniqsa ularning gul va mevalarida ko'rinadi».

Darhaqiqat, o'simliklarda va ularning chaman gullarida yuzlab xil rang va rang ma'no bo'yoqdorligilarni ko'rish mumkin. Gul va o'simlik ranglariga taqlid qilib rang nomlari yasashda ikki xil usul qo'llanadi. Birida, o'simlik yoki gul nomi narsa-jism belgisi vazifasini bajaradi: gunafsha ipak, gulsavsar shoyi, shaftoliguli ko'ylak va hokazo.

Ikkinchi usulda o'simlik, gul nomlariga rang so'zini qo'shish orqali rang bildiruvchi so'zlar yasaladi: lola rang, o't rang, olma gulli rang va boshqa. Taqlidiy yo'l bilan rang-tus lug'avi guruhi hosil etishda tabiatdagi turli narsa-jismlardan, tog' jinslari, metallar, toshlardan foydalaniladi: kul rang, mosh rang, tillarang kabi.

Rang bildiruvchi so'zlar tub, yasama, qo'shma, birikmali bo'lishi mumkin. Rang bildiruvchi so'zlar morfologik usul bilan quyidagi affikslar yordamida yasaladi:

-i affiksi tojik tili ta'sirida paydo bo'lgan, ega, xoslik ma'nolarini beruvchi affiksdir: simobi (simobi) – simobning rangiga xos. Jigari (jigar +i) dialekt, jigarning tusi. Osmoni (osmon+i) dialekt, osmonning rangidagi. Gulobi (gulob+i) dialekt, gulrangning tusi. Bu affiks vositasida sifatlardan ham sifat yasalishi mumkin: zangori (zangor+i), qirmizi (qirmiz+i)

-qi, -aqi (-aki) affiksi otlardan sifat yasaydi. Masalan, pistoqi (pista+qi) pistaning rangidagi yoki och yashil tus. To'taki (to'ti+aki) to'tining rangidagi yoki to'tiyona rang. Bu affiks sifatlardan ham sifat yasaydi. Qoraki (qora+ki) dialekt, qoraning tusi.

-iy, -viy affiksi arab tilidan kirgan bo`lib, otlardan sifat yasaydi. Masalan, niliy (nil+iy) arxaik - sinka tusidagi rang. Tilloiy (tillo+iy) tilla rangidagi, tillorang. To`tiyoiy, osmoniy kabilar ham shular jumlasidandir.

-vash affiksi arxaik bo`lib, otlardan sifat yasaydi: samovash (samo+vash) havorang tusli.

Rang bildiruvchi qo`shma sifatlar sintaktik usul bilan yasaladi. Masalan, ot+ot – jigarrang, kulrang, havorang, anordona, kaptarbo`yin, pistamag`iz va h. Umuman, qo`shma rang bildiruvchi sifatlar yasalishida rang so`zi faol yasovchi hisoblanadi. Qo`shma rang sifatlaridan tashqari yana birikmali rang bildiruvchi sifatlar ham mavjud. Bular ko`proq rang bildiruvchi ottenka xillarini ifodalash uchun qo`llaniladi. Masalan, oq sariq, oq pushti, qora sariq, qora qizil, qora to`riq, bo`z to`riq va b. Shu kabi rang-tus bildiruvchi sifatlardan ko`plab orttirma darajadagi sifatlar ham hosil bo`ladi: Qop-qora, qip-qizil, sap-sariq, oq-qora, mosh-guruch, ola-chipor, qora-qura, zim-ziyo va h. Bular ranglik ma`nosidan tashqari to`da, umumiylik, ko`plik ma`nolarini ham ifodalaydi. Rang-tus bildiruvchi sifatlardan nutqda unumli foydalaniladi. Masalan, qizilishton, ko`kqarg`a, qoraqamish va b. Yasovchi affikslar vositasida: ko`kcha, oqcha, qizilcha, qoramug`, mallavoy va hokazolar ham hosil bo`ladi. Bunday so`zlardan ba`zilarida rang ma`nosi juda uzoqlashib ketgan. Masalan, oqbilak, sariqcha, sariyog`, qoramug` va h.

Rang-tus bildiruvchi sifatlar quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

1. Sifatlovchi-aniqlovchi bo`lib keladi: (Kumushning), yoqutdek lablari ostidagi sadaf kabi oq tishlari biroz ko`rinib qo`ydilar. (A.Qodiriy)

2.Ot-kesim bo`lib keladi: Gul qizil. Devorning to`rt tomoni ham oq. Rang - tus sifatlari otlashsa, ega, to`ldiruvchi, qaratqichli-aniqlovchi bo`lib keladi. Rang-tus bildiruvchi sifatlarning etimologiyasiga nazar solar ekanmiz qizil, yashil singari sifatlar aslida boshqa so`z turkumidan kelib chiqqanligiga guvoh bo`lamiz. Masalan: qizil so`zi qadimgi turkiy tilda ham shunday ma`noni anglatgan bu sifat asli “qizil tus, ol”ma`nosini anglatgan қыз fe`lidan –(Ы)л qo`shimchasi bilan yasalgan. Patnisdagi to`rtta kulcha, ikki bosh qizil chillaki bor edi.

Rang-tus bildiruvchi sifatlarning daraja shakllarining ifodasida sifatlarning boshqa turiga nisbatan o`ziga xoslik bor. Masalan: qiyosiy daraja shakli -roq qo`shimchasi yordamida yasalgan ranglar; oqroq, sariqroq, kengroq, uzunroq, tozaroq, kichikroq, kaltaroq kabilar mansub. Ba`zida oddiy daraja shaklidagi sifatning birinchi bo`g`ini (yoki bir qismi) tovush o`zgarishi bilan takrorlanadi (fonetik usul): qip-qizil, sap-sariq, yam-yashil, qop-qora.

Rang-tus bildiruvchi sifatlar darajasining berilishida ham morfologik va sintaktik usullardan foydalaniladi. Rang-tus bildiruvchi sifatlarning intensev

formalari sintaktik-stilistik jihatdan ko'p qirralidir. Masalan, a) intensiv forma rang-tusning normal holatidan ortiqligini anglatadi: qip-qizil tarvuz, sap-sariq ipak kabi. b) rangning ochiqlik, tiniqlik holatlarini ifodalaydi: ko'm-ko'k osmon, qip-qizil baxmal, sap-sariq bo'yoq va b. v) intensiv forma oldidan rang bildiruvchi so'zlar kelib, hissiy-ta'siriy ma'no ifodalaydi: qop-qora osmon, ikki ko'zi qip-qizil va h. Rang-tus bildiruvchi sifatlarda ozaytirma darajani yuzaga keltirishda ikki xil usul qo'llaniladi:

a) morfologik usul: ranglarning me'yorga yetmagan och xillari turli affikslar yordamida ifoda etiladi. Masalan, -ish, -imtir, -g'ish, -g'imtir, -gina, -kina, -qina, -roq affikslari orqali. Odatda, bunday qo'shimchalar rang-tus bildiruvchi sifatlarga qo'shiladi. Bu affikslar qo'llanib kelgan rang-tus bildiruvchi sifatlarda ranglarning kuchsiz xillari, ya'ni muayyan rangning normal holatdan pastligini anglatib keladi. Masalan, oqish satin, ko'kish shisha, sarg'ish krem, qizg'imtir bulut va h.

-ish, -g'ish affikslari jonli so'zlashuvda -ich, -g'ich shakllarida ham uchraydi. Masalan, M. Ismoilovning «Farg'ona tong otguncha» asarida ko'k so'zi o'rnida ko'kish so'zi ishlatilgan: Ko'zlari katta, ko'kish qoshlari ingichka... bir rus juvon paydo bo'ldi.

-g'ish, -g'imtir affikslari aksari qizil, sariq so'zlari doirasida qo'llanadi. Qizil, sariq so'zlari bu affikslar qo'shib kelganda, keyingi ikki tovush qisqarib o'zakda torayish yuz beradi. Masalan, Quyoshning qizg'ish nuri sahnani yoritadi. (A. Qahhor)

-mtil, -imtil, -mtir, -imtir, -g'imtil, -g'imtir affikslari asliy rang nomlarining ko'pchiligiga qo'shila oladi. Bu affikslarning qadimgi formasi -tul, -umtul, ...-tul, -qumtul, ya'ni qum rangiga moyil.

-chil, -sil kam qo'llanuvchi bu affikslar oq, ko'k so'zlari doirasida ishlatiladi. Masalan, Shokir kunjut donasiga o'xshagan dog'li, oqchil yuzini qoplagan qalin va uzun soqolini tutamlab gapirdi. (S. Ayniy)

Rang-tus bildiruvchi sifatlarda ozaytirma forma qo'llanilishida ham ma'lum darajada o'ziga xoslik bor. Ularning hammasi rang-tus bildiruvchi sifatlarning barchasiga birdek qo'shilavermaydi. Ozaytirma formalarning vazifalari deyarli bir xil.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili (darslik). T.: Universitet, 2006.

2. Mengliyev B., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Qarshi, 2005
3. Qilichev E. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Bakalavr – o'zbek filologiyasi ixtisosligi uchun qo'llanma. Buxoro, «Buxoro», 2005.
4. С.С.Сахабиддинов, Происхождение узбекских названий растений, Известия АН УзССР, Ташкент, 1970, стр. 30
5. А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.– Л. 1960